

# Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları\*

Serap Sevgi \*\*  
Mesut Yılmaz\*\*\*

## Öz

Ülkemizde kalkınma yatırımları arasında yer alan akarsu havzalarında inşa edilen bazı barajlar sit alanlarını ve Taşınmaz Kültür Varlıklarını etkilediğinden, kültürel mirası koruyan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir görevi beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kalkınma projeleri gerçekleştirilirken kalkınma-kültürel mirasın korunması dengesinin gözetilmesi önem kazanmaktadır. Kalkınma projeleri nedeniyle tehdit altında giren kültür varlıkların kurtarılması ya da olumsuz etkilerin azaltılması için son seçenek olarak yerinde koruma, kısmi veya bütünüyle yeni bir yere nakil edilmesi gibi çalışmaların gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Makalenin konusunun oluşturan ve Güney Anadolu Bölgesinde Siirt, Şırnak, Mardin, Diyarbakır ve Batman illerinin kimi yerleşimlerini kapsayan Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santrali (HES) Projesinin rezervuar alanında kalan Hasankeyf'teki kültür varlıklarının korunma ve kurtarılmasına yönelik çalışmalar bu anlamda en özel örneklerdir. İnterdisipliner uzman ekiplerle hazırlanan yönetim planı çerçevesinde, bütünlük koruma ilkelerine dayanılarak gerçekleştirilen bu çalışmaların, benzer yok olma tehdidi ile karşılaşan kültür varlıklarının korunması/kurtarılması için yaklaşımlar ve metotlar açısından fikir vermesi hedeflenmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Hasankeyf, Kültürel Miras, Yerinde Koruma, Kurtarma ve Taşıma, Strüktürel Bütüncül Taşıma.

## Methods and Approach for Conservation and Salvage (Relocation) of Immovable Cultural Heritage in Dam Reservoir Area in Hasankeyf

### Abstract

Dams constructed in river basins are among our nation's development investments, and inevitably have impacts on protected areas and Immovable Cultural Heritage, bringing with them a crucial duty to preserve cultural heritage and pass it on to future generations. Because of this, it's critical to balance development with the preservation of cultural assets when carrying out development projects. To salvage the cultural assets threatened due to development projects or reduce the effects, conservation in place, as the last option, requires a realization of activities such as relocating them to a new location entirely or partially. The most notable examples in this regard are the projects for the preservation and recovery of cultural assets in Hasankeyf in the reservoir area of the Ilısu Dam and Hydroelectric Power Plant (HEPP) Project, and some settlements from the provinces of Siirt, Şırnak, Mardin, Diyarbakır, and Batman in the South East Anatolian Region. These studies based on the principles of integrated conservation intend to give an idea in terms of approaches and methods for the conservation/salvage of cultural assets that face comparable extinction threats within the framework of the management plan created with interdisciplinary expert teams.

**Keywords:** Hasankeyf, Cultural Heritage, In-situ conservation, Salvage and relocation, Structural/Holistic Relocation.

\* DOI: 10.16971/vakiflar.1002506

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Eylül 2021 / September 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2022 / February 2021

\*\* Yüksek Mimar, Dr., e mail: serapsevgi06@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3049-5908

\*\*\* Restoratör-Mimar-Sanat Tarihçi, e mail: yilmazmesut10@gmail.com; ORCID: 0000-0001- 7143-4349.

## Giriş

Türkiye'nin üzerinde bulunduğu Anadolu coğrafyası, taşınmaz kültür varlığı zenginliği açısından dünyanın en önemli coğrafyalarından biridir. İnsanoğlunun ilk yerleşik hayata geçtiği, Neolitik Dönemden itibaren on iki bin yıldır birçok önemli uygarlıkların kurulduğu Anadolu coğrafyasında, başta Hititler, Frigler, Urartular, Antik Ege- Akdeniz uygarlıkları, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait ve dünya tarihinde birçok ilki barındıran taşınmaz kültür varlığının yer aldığı sit alanları bulunmaktadır (Özdoğan, 2015, 43-48; Karul, 2011, 5). Tarih boyunca insan toplulukları, tarıma uygun toprakların verimliliği, sulamanın kolay olması gibi nedenlerden dolayı akarsulara yakın yerleşim yerleri oluşturmuşlardır (Tunçdilek, 1998, 19-20).

Türkiye kalkınma yatırımları arasında akarsu havzalarında inşa edilen barajlar ister istemez sit alanlarını ve taşınmaz kültür varlıklarını etkilemekte, kültürel mirasın koruyan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir sorumluluğu ve görevi beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda barajın yapımı, sulama, taşkın önleme ve enerji üretimi gibi açılardan zorunluk ise aynı alanda bulunan sit alanlarının ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması da zorunluluktur (Özdoğan, 2015, 45; Tekeli, 2000, 170-172).

Dünya Baraj Komitesi (WCD)'nin baraj altında kalan kültürel alanlarında yaptığı çalışmalara göre; sürekli yükselip alçalan baraj gölü su seviyesinin yarattığı hareketler ve dalga etkisinin çok kısa bir süre içerisinde aşındırarak tahrip etmesi, dip akıntılarının ve özellikle diğer doğal dolgulara göre daha yumuşak olan kültür katmanları dolgularında balıkların yuvalanması sonucu tahribatlar oluşması nedeniyle taşınmaz kültür varlıklarının herhangi bir koruma/kurtarma çalışması yapılmadan baraj göl suları altında korunamayacağını ortaya konulmuştur (WCD, 2001; Özdoğan, 2015, 45).

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından 1954 yılında başlatılan Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi'nin rezervuar alanı Siirt, Batman, Şırnak, Diyarbakır ve Mardin yerleşimlerini kapsamaktadır (Şekil 1). 2006 yılında fiilen inşasına başlanılan 2019 yılında baraj inşaatı tamamlanarak işletmeye başlayan baraj havzasından 1. ve 2. derece arkeolojik sit alanı olan Hasankeyf'in kültürel mirası da etkilenmiştir.



(a)



(b)

**Şekil 1:** *Ilısu Barajı ve HES Projesi (a) rezervuar alanı haritası, (b) görünümü (DSİ arşivi).*

Baraj alanındaki kültürel mirasın korunması çalışmaları uluslararası taraf olduğumuz sözleşmeler, ilkeler, ulusal mevzuatımız kapsamında Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun "Baraj Alanlarından Etkilenen Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunması" hususunda aldığı 10.04.2012 tarih ve 36 sayılı İlke Kararı ile oluşturulan "Bilim Komisyonu" ve Kazı Başkanlığı görüşleri ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun kararları doğrultusunda Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) teknik ve mali işbirliğinde yürütülmektedir.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) arşivlerinden dokümanlar Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile bu yayında kullanılmaktadır.

Hasankeyf'te Aşağı Şehir'de bulunan anıt eserlerin korunması ve kurtarılması projesi kapsamında baraj etkileşim alanında bulunan kültür mirasının saptanması, belgelenmesi, taşınabilir kültür varlıklarının devlet müzelerine nakli, taşınmazların ise alınacak kararlar doğrultusunda yerinde koruma, sağlamlaştırma, taşıma ve yeniden montaj işlemlerinin ve yayın çalışmalarının gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

### 1. Konum, Tarihçe Ve Mevcut Durum

Hasankeyf, Batman il merkezine 37 km uzaklıkta yer alır. Raman dağlarının güney eteklerinde, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuştur.

Klasik dönemde Mezopotamya, orta çağda El-Cezire bölgelerini içeren Diyar-ı Bekir olarak adlandırılan "Bereketli Hilal" bölgesindeki Hasankeyf, kayalara oyulmuş mağara şeklindeki binlerce konutu nedeniyle, "Mağaralar Şehri" ya da "Kayalar Kenti" anlamındadır (Yurttaş, 1991:12; Uluçam, 2005:9; 2010:424). Asurca, İbranice, Arapça ve Süryanice gibi Arami dil ailesinde "kaya" anlamına "kepa, kipa, kefa, kaifa" kelime köklerinden türemiş, Roma döneminde "Castrum Kepha" ismiyle anılmıştır (Arık, 2003:13-14). Eski çağlardan beri bir yerleşim alanı olduğu mağara resimlerden anlaşılrsa Hasankeyf ile bilinen kayıtlar Bizans döneminde. Hasankeyf Süryani Piskoposluğunun Kadıköy Konsülünde temsil edildiği bilinmektedir (İ.S. 4351) (Arık, 2003:14; Uluçam, 2010:425). Bizans kayıtlarında "Cepha" (Ciphas, Kipas) olarak rastlanmakta olup (Yurttaş, 1991:5-6; Zengin, 2001:21-24; Arık, 2003:15, Uluçam, 2005:9; 2010; Tuna ve Belge, 2011:475), "Hısnı Luğup", "Hısn-ı Keyfa" adı Osmanlı'nın son zamanlarında "Hasankeyf'e" dönüşmüştür (Plüss ve Arık, 2001:96).

Stratejik konumu nedeniyle Roma döneminde askeri bir üs, Diyarbakır ve Cizre arasındaki kara ve nehir taşımacılığında bir depo alanı olduğu gibi Tur Abidin bölgesini Erzen'e bağlayan ticari bir güzergâh olan Hasankeyf, 640 yılında İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Bölgeyi bir süre 10 yy. başlarında Hamdaniler, sonrasında Mervaniler 12 yy ise Selçuklular ele geçirerek Hısnıkeyfa Artukluları kurulmuştur. Artuklu ve Eyyubi döneminde yoğun bir şekilde imar edilmiştir. 12 yy. da Artuklu beyliğinin yönetim merkezi olarak bu dönemde yapılan köprü, kervansaraylar ve yukarı şehrin yeniden yapımı ile İpek yolu üzerinden önemli bir merkez olmuştur (Zengin, 2001:61-63; Arık, 2003:16). 13. yy. Moğol istilasında büyük tahribata uğrayan kent 14 yy da (Uluçam, 2010:425) duraklama dönemine girmiştir. Timur istilasında Hasankeyf emiri hediyeler ile ona itaatini arz ederek şehrin tekrar yağlamasını engellemiştir. 15.yydan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu beyliğine bağlanmış, Akkoyunlular döneminde şehir tekrar inşa edilmiştir (Arık, 2003:18). Ancak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına bağlandığında bir harabe halinde olan (Kılıcı, 1987:160), 17 yy. köprüsüne ilişkin bir kayıt bulunmayan (Arık, 2003:19) Osmanlı İran savaşları nedeniyle ticareti azalan Hasankeyf, 1867'de Diyarbakır eyaletinde bir kaza sonrasında Mardin'e bağlı bir nahiye, son olarak da Batman kentine bağlı bir ilçe olmuştur (Uluçam, 2010:425; Tuna ve Belge, 2011:477).

Tarih boyunca önemli bir yerleşim olan Hasankeyf, Asurluların damgasını vurduğu Mezopotamya, Avrupa ve Akdeniz kültürlerinin birleştiren Roma İmparatorluğu ve Uzak Doğu ve Yakın Doğu arasında etkileşen Orta Asya-İran kültür ortamı olmak üzere "Üç Dünya" uygarlığının bulunduğu bir yer olmuştur (Arık, 2003:7-9). Selçukluların 11.yy. sonlarında Anadolu'ya yerleşmesiyle başlayan bugünkü Türkiye sentezinin başlangıç noktalarından biri olmuştur (Plüss ve Arık, 2001:96). Hasankeyf'in gelişiminde vakıfların önemli bir yeri olup, evlatlık vakıfları yanında eğitim ve sosyal dayanışmaya yönelik vakıflarda kurulmuştur (Nasıroğlu, 2019, 67). Böylelikle Orta Asya, Kafkasya, İran, Mezopotamya (Yurttaş, 1991:369) Avrupa kültürlerinin bulunduğu Hasankeyf, Roma, Bizans, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı medeniyetlerinin üst üste katmanlar halinde arkeolojik ve kültürel izlerinin görülebildiği kültürel süreklilik ve çeşitliliğe sahiptir.

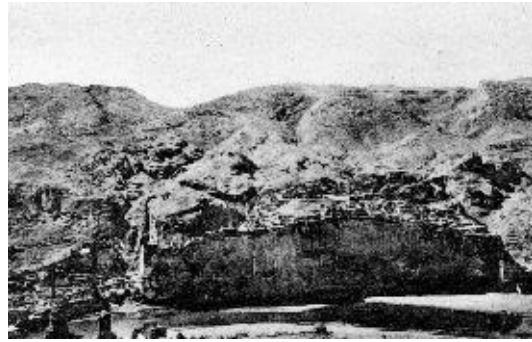
Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)  
Yaklaşımı ve Metotları

Hasankeyf jeolojik yapısı kolayca oyulabilen kireçtaşı yapısından kaynaklı doğal ve insan eliyle işlenerek oluşturulan mağara konutlara, kayalık arazisinde doğal etkenlerle binlerce yılda meydana gelen vadiler ve tepelere sahip görünümü ise en önemli diğer bir özelliğidir (Arık, 2003:13; Yurttaş, 1991:9).

Hasankeyf'in Dicle nehri kenarındaki iki yakasındaki yerleşimi (nehrin kuzeyi Karşı Yaka'yı kapsayan) Aşağı Şehir, İç Kale bölgesi ise Yukarı Şehir isimleri ile anılmaktadır. 1911 yılında İngiliz Gertrude Bell'in (Fotoğraf 1a), 1932 yılında Prof.Dr. Albert Gabriel'in Hasankeyf'te detaylı incelemelerinde Aşağı Şehir ve Karşı Yakada bulunan anıtların oldukça harap vaziyettedir (Gabriel, 1933:146) (Fotoğraf 1b). Yukarı Şehir ve Kale civarındaki mağaralarda yaşayan halk, 1967 yılında Aşağı şehirde bulunan anıtsal kalıntıların üzerine inşa edilen sosyal konutlara yerleştirilmiştir. Kent bu iskân döneminde kalıntıların üzerine inşa edilen konutlar ve yol inşaatında önce daha çok anıtsal kalıntıları seçilebilmektedir (Plüss ve Arık, 2001:99).



(a)



(b)

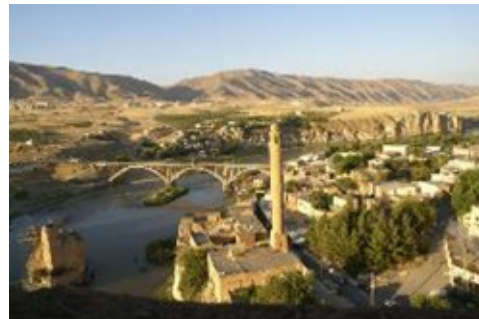
**Fotoğraf 1:** a) 1911 yılı Hasankeyf (Bell, 1911), b) 1932 yılı Hasankeyf (Gabriel, 1940: Pl.XXXIV)

1969 yılında Dicle nehrinin iki yakası bağlayan yeni köprü'nün inşa edilmesi sayesinde yeniden dış dünya ile bağlantı kurmaya başlayan Hasankeyf, 1981 yılında 1. derece arkeolojik sit alanı olarak kayıt altına alınmıştır (Uluçam, 2005:17) (Fotoğraf 2a-b).

Hasankeyf'te Aşağı Şehir'deki Yamaç Külliyesi, Er Rızk Camii, Artuklu Hamamı, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) (Uluçam,2020: 39), Koç Camii, Kızlar (Eyyubi) Camii, Zeynel Bey Türbesi, Orta Kapı, İmam Abdullah Zaviyesi ve Artuklu Köprüsü baraj su seviyesinden doğrudan ya da kısmen etkilenmektedir (Uluçam, 2017: 14-17; Sevgi, Çetin ve Yılmaz, 2017: 12) (Şekil 2).

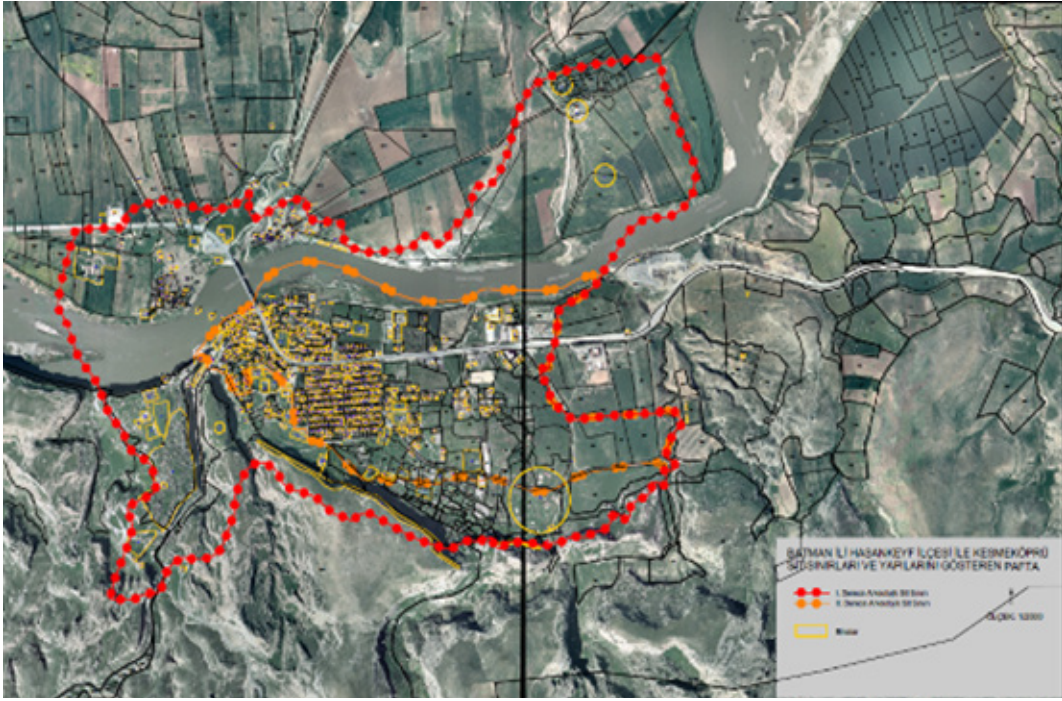


(a)



(b)

**Fotoğraf 2:** Hasankeyf genel (a) Dicle Nehri'nin kuzey yakadan, (b) güney yakadan görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2008-2018)



Şekil 2: Hasankeyf ilçesi sit sınırları (KVMGM arşivi, 2012-2015)

Hasankeyf yerleşiminde 2004 yılından itibaren alandaki kazı çalışmaları Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığında yürütülmüştür. 2004-2014 yılları arasında 43 farklı alanda kazı ve sondaj yapılmış ve 144 taşınmaz kültür varlığı gün yüzüne çıkarılmıştır (Uluçam, 2017:15). Arkeolojik kalıntılara yönelik koruma uygulamaları yapılarak su altında korumaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür.

Hasankeyf arkeolojik sit alanı üzerine sosyal konutların inşa edilmesi yanı sıra, günümüze ulaşan mimari mirasını oluşturan taşınmaz kültür varlıklarının yapı malzemelerinin niteliği ve niceliği bakımından sorunları (moloz taş, cas esaslı bağlayıcı vb.), tarihsel olaylar ve felaketlerin, aşağı şehirde iskân faaliyetlerinin anıtlarda büyük miktarda malzeme dolayısıyla mimari bütünlüklerinin kaybına neden olduğu söylenebilir (Gabriel, 1933; Uluçam, 2005:11, 2010:425; 2013:7).

Mevcut tarihi kentsel dokusunun problemlerine ilaveten, Hasankeyf ve kültürel birikimi barajdan etkilenmektedir. Hasankeyf'in iki ana bölümünden Aşağı Şehir barajdan doğrudan etkilenecek, Yukarı Şehir ise su altında kalmayacak, barajdan dolayı etkilenecek mevcut yerinde varlığını sürdürecektir.

## 2. Koruma Planı

Köklü tarihi geçmişiyle Hasankeyf, sahip olduğu taşınmaz kültür varlıkları, çok katmanlı tarihi yapısı, topografik özellikleri ve günümüze ulaştığı mevcut koşulları ile bir müze kent özelliğini barındırmaktadır (KMEP, 2008)<sup>2</sup>. Baraj su tuttuktan sonra bu özelliğini sürdürülebilmesi amacıyla kültürel mirasın korunması çalışma ulusal ve uluslararası koruma ilkeleri çerçevesinde, yerel ve ulusal kurumlar ve tüm paydaşları, ulusal ve uluslararası uzmanlarla bilimsel ve teknik işbirliği ile rasyonel bir bakış açısıyla ele alınarak, koruma alanları aşağıdaki şekilde değerlendirilmiştir;

2 Hasankeyf Kültürel Miras Eylem Planı, (KVMGM arşivi)

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları

1- Baraj su seviyesi altında kalacak Aşağı Şehirdeki kültür varlıklarının

- Tespit, envanterleme, belgeleme, dönemleme ve acil önlemlerin alınması, takviyelerinin yapılması  
- Su altında korunması ya da taşınmasına yönelik yöntem ve metotların belirlenme çalışmaları ile ilişkili yeni Hasankeyf ilçesinde oluşturulan "Kültürel Yarımada" içinde Arkeoparkın planlanması,

2- Baraj gölü su kotu üzerindeki Yukarı Şehirdeki arkeolojik alan ve kültür varlıkları korunması ile alanın sunumu,

3- Kültürel Park'ta arkeoloji ve etnografya müzesinin tasarlanmasıdır (Sevgi, Çetin ve Yılmaz, 2017:12) (Şekil 3).



Şekil 3: (a) Hasankeyf'te sudan etkilenen anıtların konumu, (b) Yeni İlçede Kültürel Parkın konumu (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a)

### 3. Aşağı Şehir 'deki Kültür Varlıklarının Koruma Yaklaşımı Ve Metotları

Kültürel miras, bir toplumu oluşturan somut ve somut olmayan kültürel değerlerinin dolayısıyla toplumun kimliğinin belgeleridir. Toplumlarının sürekliliği için koruma sürecini bugün yönetenlere emanet edilen kültürel mirasın gelecek kuşaklara içerdiği tüm değerler ile aktarılması sorumluluğunu getirmektedir.

Hasankeyf'te bulunan ve barajdan doğrudan ya da kısmen etkilenen mimari mirası oluşturan taşınmaz kültür varlıklarının özgünlüğü korunarak, mimari, estetik değerleri kadar tarihi, kültürel değerlerini, bulunduğu çevredeki konumları, doku bağlamları ile birlikte mevcut sosyal ve kültürel değerlerine katkı sağlayacak şekilde korunmaları hedeflenmiştir (KMEP, 2008; KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018).

Kültürel sürekliliğin kesintiye uğramaması için, mimari miras ile sudan etkilenen Hasankeyf'in sosyo-ekonomik yapısıyla birlikte değişimi göz önüne alınarak kültürel mirasın korunmasına yönelik planlamalar yapılmıştır. Bu planlamada mevcut ilçenin sosyal-kültürel ve tarihi değerleri ile birlikte yeni ilçeye nakledilerek hem kültürel mirasın korunması hem de turizm sektörünün yerel ekonomiye gelir getirici katkısı da değerlendirilmiştir. Ayrıca barajın kültürel miras üzerindeki etkisinin azaltılması amacıyla alınan önlemleri yanı sıra kültürel mirasın ve bu mirası oluşturan bilginin de gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlaması hedeflenmiştir (KMEP, 2008). Bu amaçla yeni Hasankeyf ilçesinde coğrafi olarak baraj su tuttuğunda bir yarımadaya dönüşen Kültürel Park alanında Hasankeyf Müzesiyle ilişkili şekilde mevcut Hasankeyf ilçesindeki anıtların konumları ve doku ilişkileri gözetilerek Arkeopark tasarlanmış, taşıma çalışmaları ise bu plana uygun gerçekleştirilmiştir (Şekil 4).



(a)

(b)

**Şekil 4:** (a) Kültürel Park Yarımadasında Arkeopark tasarımı (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a), (b) Taşınan restorasyonu devam eden yapıların konumundan görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021)

Taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına yönelik yöntem ve metotların belirlenmesi için Hasankeyf mimari mirasının günümüze kadar geçirdiği önemli olaylar, onarımlar, tahribatlar ile yapım malzemesi ve teknolojsi öncelikli değerlendirilmiştir.

Hasankeyf bilinen tarihi ile Roma Döneminde Yukarı Şehir Kale bölgesindeki garnizon olarak askeri bir kale iken, Artuklu dönemi (1110-1234) ve Eyyubi döneminde (1234-1461) yoğun bir şekilde imar edilmiştir (Yurttaş, 2002:100; Schneider, 2012:127; Tuna ve Belge, 2011:476). 15.yydan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu (1461-1482) beyliğine bağlanan Hasankeyf, 14. Yüzyılda Moğolların, akabinde Timur'un ordularının saldırılarından sonra eski ihtişamlı günlerine dönememiş, Osmanlı topraklarına bağlandığında ise nedeysede harabe haline gelmiştir (Kılıcı, 1987:160).

Kızlar (Eyyubi) Camii (Artuklu Dönemi Anıt Mezar Yapısı) Artuklu dönemi (Erdal, 2019: 243), Kale Kapıları (Orta ve Yukarı Kapı), Ulu Camii, Er-Rızk Cami (er-Rıza) (Baluken,2016, s.328), Şehabiye Medresesi (Sultan Süleyman Camii) (Uluçam, 2020: 41), Koç Cami, İmam Abdullah Zaviyesi ve Küçük Saray Eyyubi döneminde, Zeynel Bey Türbesi ise Akkoyunlu döneminde inşa edilmiştir (Yurttaş, 1991, Zengin, 2001:133-184; Arık, 2003:13-30; Uluçam, 2010:428-448).

Koruma ve kurtarma (taşınma) yaklaşımı ve metotlarının belirlenmesi için Aşağı Şehir'de bulunan yapıların yapım tekniği ve yapı malzemesi bakımından inşa tekniklerini üç farklı başlık altında incelenmiştir; 1-Sivil mimarlık yapıları ve anıtları genelde moloz taş beden duvarları moloz, tuğla ya da küp (testi) üst örtüye sahiptirler (Arık, 2003:100; Kılıcı, 1987:164). İki katmanlı üst örtüler kullanılmıştır. İki katmanlı örtü sisteminin dayanıklılığı için ara boşluklar moloz taşlardan oluşturulan kaburga gibi (balık kılıcı) (kılıçık duvarlı) (Arık, 2003:172) şeklinde, tonoz, kubbe ve kemerler ise bir arı kovanı dokusunda topraktan yapılmış küpler (testiler) ile inşa edilmiştir. İç mekânlarında sıvaların duvar yüzeyine aderansını artırmak için kimi yapılarda kamaşlar kullanılmıştır. Bağlayıcısı yöreye özgü cas adı verilen alçı çeşidi bir malzemedir. Cas malzeme ile üretilen stüko ve çini süslemeler de bazı yapılarda bulunmaktadır. Cepelerde bulunan kitabe, ayetler ya da yazıtlar, bordür, madalyon ve panoların kimi taş üzerine yontu şeklinde nesih ve kufi hatla (Kılıcı, 1987:164), kiminde alçı süslemeler ile bezenmiştir. Ayrıca İmam Abdullah Zaviyesinin dörtgen minaresi ile Ulu Cami'nin dörtgen kaideli silindirik gövdeli minaresinin dış duvarları moloz taş üzeri sıva, merdivenlerinde ve çekirdeğinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Ana yapısının büyük kısmı moloz taş olan yapılar Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), Koç Cami, Er-Rızk, Küçük Saray ve Ulu Cami'dir (Fotoğraf 3a,b,c).



(a)

(b)

(c)

**Fotoğraf 3:** (a) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), (b) Koç Cami, (c) Küçük Saray'ın çift katmanlı üst örtüleri, moloz taş, küplerle inşa edilen tonozlar ve kılçık duvarlı tonozlar (KVMGM arşivi, 2008)

2-Kesme taş genellikle taç kapı, mihrap, minare gibi bölümlerinde kullanılmıştır. Ayrıca kale kapıları sandık duvar şeklinde yüzeylerde kesme taş, orta dolgusu moloz taş ile inşa edilmiştir. Kale Kapıları, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) ve Er-Rızk Camileri Minareleri dışında Kızlar (Eyyubi) Cami bu sistemde inşa edilmiştir (Fotoğraf 4a-b) Er-Rızk Minaresi ikili merdiven sistemiyle Osmanlı dönemi Üç Şerefeli ve Selimiye Camilerinin minarelerinin öncüsü kabul edilebilir (Yurttaş, 1991:292).



(a)



(b)



**Fotoğraf 4:** (a) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Minaresi), (b) Orta Kapı

**Fotoğraf 5:** Zeynel Bey Türbesi (KVMGM arşivi, 2008)

3-Sırlı ve sırsız tuğla, kesme ve moloz taş kullanılarak, silindirik gövdeli ve çift kubbeli üst örtülü olarak inşa edilen tek bir örnek Zeynel Bey Türbesidir. Beden duvarlarının bir kısmı moloz taş, kesme taş ve üzerinde tuğla kaplama, üst kotlarda tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Dış duvarı sırlı ve sırsız çini ve tuğla süslemeli ve iç kısmı sıvalı ve sırlı süslemeli olan türbenin kubbesi ise tuğladır (Uluçam, 2010:451) (Fotoğraf 5).

Taşınmaz kültür varlıklarının özgün konumlarındaki tüm değerleri ve özellikleriyle birlikte koruyarak yaşatmak çalışmanın ana yaklaşımıdır. Belirlenen tekniklerde taşınmaz kültür varlıklarının yerinde ya da taşınması yoluyla korunmasında ilk değerlendirilen konu özgünlüğün korunabilmesidir. Ayrıca baraj gölü



havzasında doğrudan ya da kısmen etkilenen kültür varlıklarının koruma yöntem ve metotları korunma durumuna, malzemesi ve yapım tekniğine göre belirlenmiştir.

Bir taşınmaz kültür varlığının ya da parçasının taşınması konusu ICOMOS tüzükleri kapsamında ele alındığında, Venedik Tüzüğü 7. Maddesinde "... Bir kültür varlığı tanıklık ettiği tarihin ve içinde bulunduğu ortamın ayrılmaz bir parçasıdır. Kültür varlığının tümünün, ya da bir parçasının başka bir yere taşınmasına kültür varlığının korunması bunu gerektirdiği ya da çok önemli ulusal veya uluslararası çıkarların bulunduğu durumlar dışında izin verilmemelidir..." şeklinde yer almaktadır. 1976 ICOMOS Avusturya Burra Tüzüğünde kabul edilmez görülürken, 1983 ICOMOS Canada Appleton Tüzüğünde, 2003 yılında Mimari Mirasın Analizi, Korunması ve Yapısal Restorasyonu, ICOMOS Yeni Zelanda'nın Kültür Miras Değerine Sahip Alanların Korunması Tüzüğünde 2010 yılı revizyonunda, ICOMOS Avustralya Burra Tüzüğü 1999 ve 2013 yılları revizyonlarında taşıma uygulamasına, kültür varlıklarının varlığını sürdürmesi için tek yolun olması koşuluyla yer vermektedir. Ayrıca Burra Tüzüğü'nün 9. Maddesi "...yapının korunması için taşınması gerekiyorsa uygun bir yere taşınmalı ve uygun bir amaca hizmet etmeli..." (<http://www.icomos.org.tr>) hükümleri gözetilerek taşıyarak koruma metotları da ele alınmıştır.

Hasankeyf'teki taşınmaz kültür varlıklarının yapım malzemesi ve tekniği ile korunma durumuna göre; hiçbir ögesi taşın(a)mayacak olanlar ve kısmi olarak taşınabilir olanlar için yerinde kalan kısımlarının "Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında yerinde korunması", taşınacak öğelerin numaralandırılarak ve özgün malzemeye zarar vermeden sökülerek "Birim yapı elemanlarına ayırarak taşınması", taşınacak öğelerin stabil hale getirilip "Blokla ayırarak taşınması", bütüncül olarak tek parça halinde "Strüktürel bütüncül taşınması" ana başlıklarında koruma ve kurtarma (taşıma) metotları değerlendirilmiştir (HSF-TŞ, 2014).

### 3.1. Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Su Altında Yerinde Korunma

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma olarak tanımlanan koruma metodunun ortaya çıkışı ve yoğun olarak uygulanma şeklini arkeolojik kazı sonrasında ortaya çıkarılan kalıntıların kazı sezonu sonunda gelecek çalışma dönemine kadar korunması için gerçekleştirilen kalıntıların tekrar geri dolgulama (backfilling) suretiyle kapatılması oluşturmaktadır. Burada amaç gelecek sezon çalışmalarına kadar kazılan alanların dış hava koşullarından, vandalizm vb. dış etkenlerden korunmasını sağlamaktır. Özgününden alınan benzer toprak ya da başka malzemeler ile yapılmaktadır. Dolgulamanın, gelecek kazılarını kolaylaştırmak amacıyla yüzeysel derin olmayan tuzu düşük kumla uygulanması önerilmektedir. Bu yöntem, "kazı için önceden var olan denge durumunun" yeniden kurulmasını sağlar (Woolfitt, 2007:164). Arkeolojik kalıntıların gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodunda kullanılan malzeme türü, kalınlığı, Arkeolojik kazı alanlarının kazı mevsimi dışındaki aldığı yağış miktarı hava sıcaklığı gibi atmosferik şartlarına göre belirlenmekte ve dolgu malzemesi olarak kullanılan dere kumunun içindeki kil, kök ve bitki tohumlarının arındırılması gerçekleştirilmektedir (Çetin, 2013: 95). Bu metot ayrıca kentsel sit alanlarındaki arkeolojik kurtarma kazılarda gün yüzüne çıkarılan arkeolojik kalıntıları hem potansiyel zararlı etkenlerden korumak için hem de bu alan üzerinde inşaat yapılmasını sağlayan pratik bir çözüm olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu nedenle kentsel arkeolojik sit alanlarını korumak için kullanılan yeniden/geri gömme sistemi, kalkınma/kullanma-koruma dengesinin sağlanarak hem yeni yapılaşma hem de kentsel arkeolojik alanların korunmasında kullanılan yöntemlerden biri olarak tanımlanmaktadır (Mejia, 2014: 2-4).

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodu Hasankeyf'teki taşınmaz kültür varlıklarının koruma ve kurtarma (taşıma) çalışmalarında hiçbir ögesi taşın(a)mayacak durumda olanlar ile

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)  
Yaklaşımı ve Metotları

kısmi olarak taşınacak olan taşınmaz kültür varlıklarının özgün yerinde kalan kısımlarında uygulanan önemli bir koruma metodu olmuştur. Bu metotla Baraj göl sularının hidrolik, statik etkisi nedeniyle taşınmaz kültür varlıkları kalıntılarında dağılma, deformasyon ve çökme gibi oluşması ön görülen tahribatların önlenmesi amaçlanmıştır. Metot dünyada ve ülkemizde de daha önce benzer uygulanan (Allonai, Zeugma antik kentlerindeki su altında koruma uygulamaları vb.) metotlar detaylı olarak irdelenerek geliştirilmiştir (Fotoğraf 6a,b,c,d).



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 6:** (a), (b), (c) ve (d) Allianoi arkeolojik sit alanındaki ılıca kalıntılarının üzerinin geçirimsizlik özelliği bulunan dolgu malzemeleri ile örtülmesi uygulaması (Hamamcıoğlu, Turan vd.,2010)

Ayrıca Hasankeyf'teki taşınmaz kültür varlıkları için geliştirilerek uygulanan gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında koruma metodu, barajın ekonomik ömrünü tamamladıktan sonra yapılacak ileriki araştırmalarda bozulma sürecindeki taşınmaz kültür varlığı kalıntılarının teorik olarak yeniden gün yüzeyine çıkarılana kadar korunmasını sağlayacağı öngörülmektedir.

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında korumaya yönelik geliştirilen metotta temel prensip taşınmaz kültür varlığı kalıntılarının üzerinden 50 cm yüksekliğe kadar tamamen dolgulanmasından sonra dolgu malzemesinin dağılmaması, suyun etkisini yavaşlatmak ve sızdırmazlığını sağlamak amacıyla çeşitli tane boyutlarda kum ve çakıl malzemeleri ile koruyucu bir tabaka oluşturulmasıdır (Yılmaz, Eskici, Eliüşük, Akgönül, Şener, 2019:46).

Arkeolojik kalıntıların gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodunda olduğu gibi dolgu işleminden önce taşınmaz kültür varlığı kalıntılarında bitki, mikrobiyolojik gelişmelerin, yüzeysel birikimler vb. temizliğinin ardından, sağlamaştırma amaçlı örgü eksiklerinin tamamlanması, bağlayıcıların güçlendirilmesi, derz işlemlerinin tamamlanmasının ardından, açıklıklarının üzerine gelecek hem dolgu hem de baraj suyunun yükünü taşıyacak şekilde desteklenmesi için açıklığın genişliği ve yüksekliğine göre harçlı, harçsız duvarlar ya da çelik vb. elemanlar ile desteklenerek sağlamaştırılması gibi koruma uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

Koruma uygulamalarında harçların bozulmasından dolayı tonozlar, kemerler, duvarlar gibi taşıyıcı sistem elamanlarında gerçekleşen yapısal sorunların giderilmesine yönelik olarak sağlamlaştırma, koruyucu capping (harpuştalama) ile koruma altına alınmıştır.

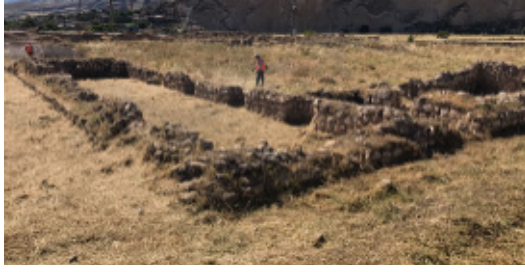
Dolgu malzemesinin taşınmaz kültür varlığı kalıntılarına doğrudan temas etmemesi ve yüzeylerin korunması için kalıntıların tüm yüzeyleri jeotekstil, kenevir esaslı tekstil (kendir çuval) malzemeler ya da koruyucu harçlı siva tabakları vb. ile kaplanarak üzerine geleneksel kireç esaslı harçların tuğla kırıkları ile güçlendirilmesi ile hazırlanan koruma harcı tatbik edilerek yalıtımı sağlanmıştır. Dolgulamaya hazır hale getirilen anıt ve kalıntıları, dolgu malzemesinin titreşimsiz hafif el aletleri ile sıkıştırılmak suretiyle doldurulmuştur. Dolgu malzemesi kalıntıların tamamını kapatacak ve koruyucu tabaka için kalıntıları en az 50 cm aşacak şekilde uygulanmıştır.

Dolgu malzeme kalınlığı ve agrega boyutlarının belirlenmesi için barajın su hızı dağılımı, su hızının yükseklığe göre değişimi incelenmiştir. Su hızı ile taşınabilen malzeme boyutu ilişkisi değerlendirilerek, hesaplanan en büyük debi durumda suda asılı malzemeler ile 0,2 mm çapında kum parçacıklarının tabanda taşınması, daha büyük malzemenin tabana çökmesi, baraj tabanında silt ve kil malzeme birikimi beklenmektedir. Dolgu malzemesi 0,063-2 mm tane boyutlu malzemeler olarak belirlenmiştir. Buna göre 0,063mm ile 0,25 mm arasında ince kum, 0,25mm ile 1mm arasında ise orta dereceli kum, 1mm- 2mm ise kalın kum olarak kullanılmıştır. Üst katta kum üzerine çakıl kaplanarak, suyun çakıl arasına girdiğinde hızının yavaşlamasını ve altındaki kumu hareket ettirmemesi hedeflenmektedir. Normal debide su akışında su içinde asılı halde taşınan kil ve silt malzemenin dolgulanacak kum ve çakıl malzemenin üzerini örteceği değerlendirilmiştir (KVMGM ve DSİ arşivi, 2016).

Zeynel Bey Külliyesi han ve medrese kalıntıları (Fotoğraf 7a,b,c,d), Mardinike Külliyesi kalıntıları, Artuklu Hamamı sıcaklık ve ılık bölümleri kalıntıları, İmam Abdullah Zaviyesi mescit bölümü kalıntıları (Şekil 12), Er-Rızk Cami Harim duvarı gerisindeki kalıntılar ile bloklar halinde ve strüktürel bütüncül taşıma uygulanan Zeynel Bey Türbesi, Artuklu Hamamı soğukluk bölümü, İmam Abdullah Zaviyesi türbe, minare ve giriş yapıları, Kızlar (Eyyubi) Cami, Er-Rızk Cami'nin temel kalıntıları gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturulma metodu ile su altında korumaya alınmıştır.

Bir anıt eserin yeniden gömülmesi gibi bir koruma uygulamasına literatürde rastlanmamıştır. Bir anıtın yeniden gömme amacıyla dolgulama ile in situ olarak korunmasında, anıtların yükseklikleri nedeniyle en üstte suyun etkisinin azaltılması amacıyla çakıl ve kum malzeme ile yapılan son koruma katmanının yeterli olmayacağı düşünülerek bu katmanın korozyonu önlemek amacıyla cam elyaf donatılı beton plaklar önerilmiştir. Yapı sınırlarında beton perde duvar ve belirli aralıklarla ayakların taşıyacağı beton plaklar kilitlenerek anıt esere suyun etkisini azaltılması hedeflenmiştir. Bu yöntem su altında korunması amacıyla Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) (Fotoğraf 8 a,b,c,d) ve Koç Camisine uygulanmıştır.

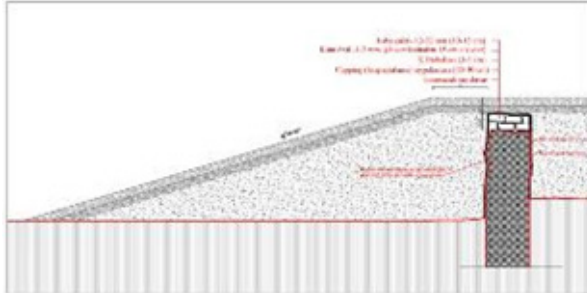
Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 7:** (a), (b), (c) ve (d) Zeynel Bey Külliyesinin gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak yerinde su altında korunması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018b)



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 8:** (a), (b), (c) ve (d) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak beton plaklar ile kapatılarak su altında korunması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2018b)

### 3.2. Suyun Gel-git Etkisine (Su Seviyesinin Yükselme-Alçalma Etkisine) Karşı Anroşman (Destek Dolgu-su) Katmanı Oluşturulması

Barajın su tutmasıyla, bazı kısımları baraj işletme su seviyesi altında bir kısmı üstünde veya hizasında kalacak kültür varlıklarının suyun dalgalanma ve gelgit hareketlerinin aşındırıcı etkilerine maruz kalacağı geçmiş benzer duruma karşılaşmış kültür varlıklarından bilinmektedir. Bu nedenle suyun dalgalanma ve gelgit hareketleri etkilenecek olan kültür varlıklarında gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında yerinde korunma metodu yetersiz kalmaktadır. Ülkemizde benzer duruma karşılaşmış olan Zeugma B bölgesindeki kalıntılarında gerçekleştirilen koruma ve kurma çalışmalarında elde edilen sonuçlar bunu çok açık bir şekilde ortaya koyan en önemli örnektir.

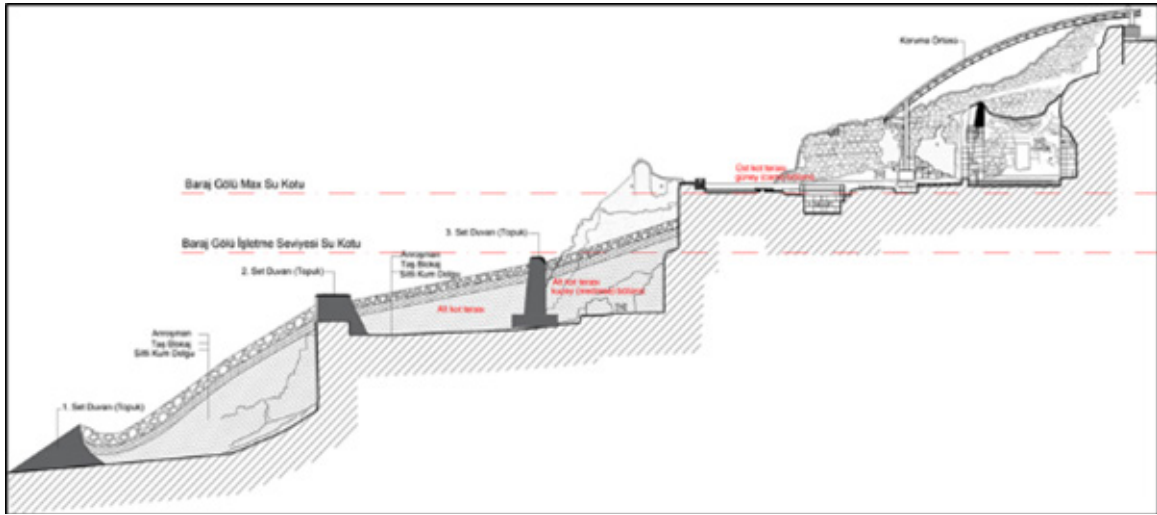
Günümüzde %30'u Birecik Baraj gölü suları altında kalmış olan Zeugma B bölgesindeki kalıntıların, baraj gölünün normal işletme seviyesi ile maksimum su kotuna yakın kotlarda yer alması nedeniyle suyun dalgalanma ve gelgit hareketlerinin aşındırıcı etkilerine maruz kalarak büyük tahribatlarla karşılaşabilecekleri koruma ve kurtarma çalışmaları aşamasında tespit edilerek, kalıntıların korunması için toprak dolgunun üzerine büyük boyutlu çakıl (taş) dolgu serilmiş; kıyı şeridinde ise içleri çimento kum karışımı ile doldurulan çuvallar dizilerek bir set oluşturulmuştur. Ancak zaman içerisinde suyun dalgalanma ve gelgit hareketinin neden olacağı tahribatlara karşı yapılan bu koruma metotlarının yetersiz kaldığı; hatta kalıntılarda, duvar resimlerinde ve mozaiklerde geri döndürülemez büyük tahribatların oluştuğu tespit edilmiştir (Nardi ve Schneider, 2013:67; Şener, 2008:193).

İlisu Barajının su tutulmasıyla birlikte, Hasankeyf'teki Yamaç Külliyesi'nin avlulu üst bölümü dışında alt kotlardaki iki sıra kalıntılar, baraj gölü sularında oluşacak gel-git ve dalga hareketlerinin etkisiyle tahribatların oluşacağı ön görülmüştür. Bu noktada Zeugma B bölgesindeki kalıntıların yaşandığı benzer durumun deneyimleri de göz önünde bulundurularak, suyun gel-git ve dalga hareketine bağlı tahribatların önlenmesi amacıyla üst kotlarda koruma müdahaleleri ile koruma çatısı uygulaması yapılırken, suya maruz kısımlarda kalıntıların sağlamlaştırılma ve dolgu katmanlarının oluşturması uygulamalarına ilave olarak set duvarları ve anroşman uygulaması ile korumaya alınmıştır (Şekil 5).

Set duvarının amacı suyun penetrasyonunu ya da zemin suyunun su seviyesi üstünde kalan yapı bölümlerini etkilemesini engellemeyecek ama su hareketinin yaratacağı tahribat azaltılmasını sağlayacaktır.

Set duvarının yanı sıra baraj gölünün su seviyesindeki değişimlerden meydana gelebilecek, ıslanma kuruma ya da erozyon gibi çevresel faktörlerden ile tarihi yapı duvarlarının zaman içerisinde suyun aşındırıcı etkileriyle oluşabilecek tehlikelerin bertaraf edilmesi için anroşman ile takviye edilmesi gerekmektedir. Yamaç Külliyesine uygulanacak anroşmanın alt dolgusu 40 cm, kalınlığı en az 60 cm ve eğimi ½ oranında yapılması planlanmıştır (Fotoğraf 9 a,b,c,d).

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları



Şekil 5: Yamaç Külliyesi gömü ortamı oluşturularak su altında korunan kısımlar ve anroşman uygulaması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a).



(a)



(b)



(c)



(d)

Fotoğraf 9: (a) Yamaç Külliyesi (b) gömü ortamı oluşturularak su altında korunan kısımlar, (b) ve (c) anroşman uygulaması, (d) su kotu üzerindeki bölümlerde koruma uygulaması ve koruma çatısı (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019)

### 3.3. Birim Yapı Elemanlarına Ayırarak Taşıma

Taşınacak öğelerin numaralandırılarak özgün malzemeye zarar vermeden sökülerek (dismantle) taşınması ve yeni yerinde tekrar birleştirilmesi (reassemble) metodudur (Ahunbay, 1996,104; Başkan, 2018,

199). Bu metotta, yerinde korunamayacak taş malzeme ile inşa edilmiş taşınmaz kültür varlıkları, taşınmadan önce ayrıntılı olarak belgelenmektedir (Burat, 1973:296-297). Taş taş söküm için taşların numaralandırma sistemini gösteren uygulama projesi ve fotografik belgelemesi hazırlanarak, iç ve dış cepheler üzerindeki her taş sırası ve her bir taş için farklı kodlama yapılarak, taşların birbirleriyle ilişkisini göstermek üzere her sırayı kat eden yatay ve her taşın komşularıyla ilişkisini belirleyen düşey çizgiler çizilerek referans ya da kılavuz hatlar belirlenmektedir. Özellikle minare sökümünde dairesel gövdede karşılıklı cephelerde kılavuz çizgiler belirlenerek taş sıraları ayrıca bu çizgi ile ilişkilendirilmektedir.

Taşınan birim yapı elemanları depo alanında yeniden birleştirilinceye kadar karışmaması için her bir yatay sırasının taşıma tablaları alanda hazır bulundurulmakta ve tablalar projedeki yatay sıra koduyla işaretlenmektedir. Taşıyıcı tablaların eserin özelliğinde göre, örneğin minare taş sıraları için bir tam sırayı üzerine alabilecek ebatlarda ve taşıma kapasitesinde, her bir sıra için bir adet olmak üzere hazırlanması gerekmektedir (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a).

Birim yapı elemanları, her biri yatay sırasını takip edecek şekilde iç ve dış kodlamaları ve oluşturulan referans düşey çizgisi dikkate alınarak en üstten başlanarak itinalı şekilde ve yapı malzemesine zarar vermeden sadece geleneksel el aletleri (murç, keski v.b.) kullanılarak sökülme, söküm öncesi ve sonrası çizimlerle ve fotografik olarak belgelenmektedir.

Söküme başlanmadan sökülecek sıranın kodunun üzerine yazıldığı ahşap tablolara, sökülecek sıranın birebir şablonu oluşturularak, şablona söküm planındaki kodlamalar işlendikten sonra her bir taş tabla üzerindeki şablona taşların kodları ile eşleştirilerek yerleştirilmektedir (Fotoğraf 10 a,b,c,d).



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 10:** (a) ve (b) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii minaresi), (c) söküm işlemleri, numaralandırma, (d) her bir sıranın alındığı ahşap taşıyıcı platformlar (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)  
Yaklaşımı ve Metotları

Söküm esnasında minare ve diğer mimari unsurlarda nadiren rastlanan metal malzeme itinalı şekilde alınmakta, uygulama aşaması planlanarak ve bağlayıcı harçlarından örnekler alınarak analizleri gerçekleştirilmektedir.

Her bir yatay taş sırasının dizildiği taşıma tablaları, ağırlığa ve tablaların fiziksel özelliklerine uygun türde vinç kullanılarak kaldırılmakta, taşıyıcı platformların üzerine yerleştirilerek, Dicle nehrinin karşı tarafındaki depo sahasına taşınmaktadır. Her bir tabla stok alanında tek sıra olarak yerleştirilmektedir.

Minare ve diğer mimari elemanların her bir yatay sırasına ait taşıma tablaları, yeni konumda minarenin yeniden kurulmasına yönelik imalatlar tamamlanincaya kadar depo sahasında üzerlerine brandalar çekilerek yağışlı ve sıcak mevsimde korunması için geçici önlem ile korumaya alınmaktadır (Fotoğraf 11).



(a)



(b)

**Fotoğraf 11:** (a), (b) Depo sahasına taşınan minare birim malzemeleri  
(KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

Depo alanında bekletilen tablalar, yeni konumda minare ve diğer mimari elemanların imalatlarının tamamlanmasını takiben tabla sıralarına göre en alttan başlayarak kodlamalara göre yeniden kurulması yapılmaktadır.

Uygulama esnasında yeniden kullanılmayacak durumda olan taş malzeme yerine benzer malzemeden yenisi hazırlanarak numaralama sisteminde kullanılan kodlama düzenine uygun şekilde temel üzerinde birleştirilmektedir (Fotoğraf 12).

Bu yöntemle Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) ve Er-Rızk Cami minareleri birim elemanlarına ayrılarak taşınmış ve tekrar yeni yerinde kurulum işlemleri tamamlanmıştır. Söküm esnasında yapı malzemelerin dağılma ya da tahribat oranı %1-2 mertebesini geçmemiştir.





(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 12:** (a), (b) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Minaresinin) tekrar kurulumu ve (c), (d) minarenin görünümü (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

### 3.4. Bloklara Ayırarak Taşıma

Taşınmaz kültür varlığının boyutları, yapım malzemesi ve yapım tekniği ya da mevcut durumu ve konumu nedeniyle birim yapı elemanlarına ayırarak taşıma ve strüktürel bütüncül taşıma yöntemlerinin uygulanmasının mümkün olmadığı durumlarda, bu yöntem uygulanmaktadır (Curtis, 1979). Taşınacak öğelerin bloklar halinde stabil hale getirilip taşınması (parçalar halinde taşıma) işleminde, birkaç parçaya ayrılmasıyla taşınması uygun görülen kimi duvar ya da kalıntıların taşınmasında bütüncül taşıma yöntemlerinde belirtilen işlemler uygulanmaktadır. Yapı kalıntısının temeline kadar kazı yapılması, temele yakın bölgeden delikler açılarak taşıyıcı beton ya da çelik kiriş taşıma plağının yapıya entegre edilmesi, ağırlığına bağlı olarak hidrolik kriko yerine vinç yardımıyla yapının zeminden ayrılması ve taşıyıcı platformlar üzerine alınarak yeni yerine nakledilmesidir. Yapı parçalarının düşey hatta kesim işlemleri ise zincirli kesme aletleri ile düzgün bir şekilde yapılabilir. Yapı parçasının güvenli şekilde taşınabilmesi ahşap ya da çelik destekler ile her iki yüzünden destekler yapılarak, spanzaletler (yükü sabitlemek için kullanılan şeritler) ile sarmalaması gerekmektedir (Fotoğraf 13).

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları



(a)



(b)



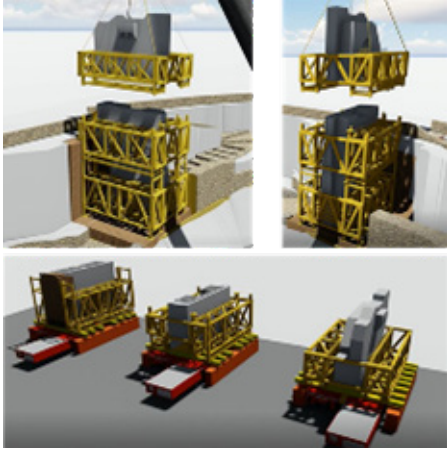
(c)



(d)

**Fotoğraf 13:** Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) çeşme bölümün (a) blok halinde yerinde alınması, (b) vinçle kaldırılması, (c) Taşıyıcı araçlar üzerine yerleştirilmesi, (d) taşınması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2018a).

Orta Kapı, Artuklu Hamamının su altında korunacak olan ancak soğukluk bölümünün taşınması için gerekli imalatlardan etkilenmemesi için geçici olarak yerinden alınan ılık bölüme duvarları, İmam Abdullah Zaviyesi Türbe ve Minare arasından kalan eski duvarlar, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) çeşme (Fotoğraf 14), taç kapı ve alçı süslemeli kubbesi, Koç Cami alçı süslemeli kapı ve mihrabı, Kızlar (Eyyubi) Cami bahçe duvarları ve Er-Rızk Cami Harim Duvarı yeni konumuna bu yöntem ile taşınmıştır.



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 14:** Orta Kapınin (a)bloklara ayırarak taşınması yöntemi, (b) üst parçanın vinçle alınması, (d) Yerine montaj, (d) Üç parçanın montajı ve restorasyon müdahalelerinden sonra (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

### 3.5. Strüktürel Bütüncül Taşıma

Her kültür varlığında özgünlük en önemli özellik olduğundan, koruma prensibi yaklaşımı onları özgün konumlarındaki tüm değerleri ve özellikleriyle birlikte koruyarak yaşatmaktır. Anıtın yerinde ya da taşınması yoluyla korunmasında ilk değerlendirilen konu özgünlüğün korunabilmesidir. Bu bakımdan “moloz taşla” inşa edilmiş yapıların birim elemanlarına ayırarak söküp tekrar aynı ilişkiler içinde birleştirmenin zorluğu, yapıların parçalanmadan tüm özgün unsurları ile en az hasarla “Bütüncül olarak tek parça halinde taşıma” (structural relocation) ileri mühendislik bilgilerinin kullanıldığı bir mimari koruma yöntemi olarak belirlenmiştir.

Bir kültür varlığının taşınabilirliği ve belirlenecek taşıma sistemi; korunma durumu, yapısal bütünlüğü, boyutları ve geometrisi, mimarisi ve üslubunu belirleyen yapı malzemesinin petrografik özellikleri, stabilitesi, malzeme dayanımı, yolculuk şekli ve taşıma mesafesine bağlıdır (Ahunbay, 1996, 104-105; Curtis, 1979).

Yığma yapım sistemine sahip kültür varlığının taşınmasında ana ilke; yapının temelini oluşturan unsurların yeni bir çelik kiriş ya da betonarme sistem ile sarmalanarak mevcut yerinde sahip olduğu statik zemin koşullarının minimum düzeyde değişime uğramasının sağlanmasıdır. Bu işlemler için bu yöntem

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)  
Yaklaşımı ve Metotları

ile yapının, mevcut zeminde sahip olduğu stabilite ve yapısal bütünlüğü bozulmaksızın, mevcut konumundan ayrılması, vinç ve/veya hidrolik krikolar kullanılarak yatay ve düşey yönde yer değiştirmesi taşınacak konumun özelliğine göre raylar üzerinde kaydırılarak ya da özel taşıyıcı platformlar kullanılarak sağlanabilmektedir.

Taşıma öncesi yapının büyük yapısal sorunlarının giderilmiş olması önemlidir. Ancak bu uygulamaların taşıma için yapılacak müdahaleden en az 1 yıl önce yapılması yapıların bağlayıcısı olan kireç esaslı malzemenin mukavemet alması açısından önemlidir. Böyle bir süreç olmadığında geçici önlemler alınarak yapının güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Ancak nihai restorasyon müdahalelerinin yapının taşıma esnasındaki oluşabilecek deformasyonların gözlemlenmesi amacıyla taşıma sonrasında yapılması gereklidir. Bu öngörüler ile Hasankeyf'teki anıt eser niteliğindeki taşınmaz kültür varlıklarının acil ve geçici önlemleri 2008-2010 yılları arasında mevcut durumunun sağlamlaştırılması yönündeki konsolide edilmesi ve malzeme konservasyonu gerçekleştirilmiştir.

Anıt eserler mimari ve estetik değerlerinin özgünlüğünün korunması için taşıma imalatları özgün zemin kotunun altında temel seviyesinde yapılara entegre edilmektedir. Temel sistemine yapılan müdahaleler nedeniyle yapıların taşıma imalatları için gerekli mimari koruma müdahaleleri olan örgü eksikliklerinin giderilmesi, bağlayıcıların güçlendirilmesi, entegre işlemlerinde oluşabilecek tahribatların önlenmesine yönelik uygulamalar bu aşamada yapılmaktadır.

Bir diğer önemli konu olan "taşıma yolunun eğimi" üzerindeki ağırlığa ve lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformların (Self-Propelled Modular Transporters) (SPMT) hidrolik süspansiyon sistemi ile tolere edilebileceği aralıklara uygun şekilde tasarlanmasıdır (Şekil 6).



(a)



(b)

**Şekil 6:** (a) Nehrin kuzey tarafından taşıma yolları 15 m genişliğinde ve eğimi en fazla %4,00, (b) Nehri geçen taşıma yolu eğimi en fazla %2-3 (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

Hasankeyf'teki anıt eserlerin strüktürel bütüncül taşıma yöntemi ile taşınmasında uygulanan işlemler sırasıyla; temel kotuna yakın derinliğe kadar kazı yapılarak, yapıyı kaldırmak ve taşımak için kullanılan betonarme sistem, temele yakın yerden delikler yardımıyla taşıyıcı sistemine entegre edilmiş, oluşan taşıma plağı sistemine hidrolik krikolar üç farklı grup halinde bağlanarak yatay düzlem elde edilmiştir. Hidrolik krikolara basınç uygulamak suretiyle temelinden ayrılarak kaldırılan yapı altına sürülen lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformlar (SPTM) üzerine yüklenmiştir. SPMT üzerine alınarak yeni konumuna kadar taşınan yapı yeni temelleri üzerine SPMT üzerine alırken uygulanan işlemler ters sırayla uygulanarak yerleştirilmiştir.

Kullanılan SPMT'lerin özellikleri<sup>3</sup> ile en ağır yapı yükü hesaplanarak aynı sahilde bulunan Zeynel Bey Türbesi, Artuklu Hamamı soğukluk bölümü ve İmam Abdullah Zaviyesinin Türbe, Minare, Müştemilat/ Eyvan bölümleri (Fotoğraf 15) ile karşı sahilde bulunan Orta Kapı %4 eğimli ve yaklaşık 2,5 km taşıma yolundan, karşı sahilde yer alan diğer yapılar Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), çeşme, taç kapı, alçı kubbesi, Koç Cami alçı kapı ve minberi, Kızlar (Eyyubi) Camii doğu ve batı ana mekân bölümleri ve Er Rızk Caminin günümüzde harim olarak kullanılan kuzeydeki revaklı mekân bölümü ise Dicle Nehri üzerine inşa edilen köprüden geçecek şekilde %2 eğimli 5 km uzunluğunda yoldan Hasankeyf yerleşiminde oluşturulan Arkeopark alanındaki yeni konumlarına taşınmıştır (Tablo 1).



(a)



(b)



(c)



(d)

**Fotoğraf 15:** İmam Abdullah Zaviyesi (a), (b) Türbe Bölümünün Strüktürel Taşınması, (c) giriş yapıları ve minaresinin taşınması, (d) montaj sonrası görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

Taşıma işleminde uygulanan prosedürün tersi uygulanarak montaj işlemleri yapıldıktan sonra, taşıma müdahalelerinden zemin kotu üzerindeki ayıklanması, yapının ihtiyacı olabilecek mimari koruma müdahaleleri ile sunumuna ilişkin imalatlar yapılarak nihai koruma çalışmaları tamamlanmaktadır. Taşınan anıt eserlerin mimari koruma uygulamaları tamamlanmıştır. Arkeopark alanı, çevre düzenlemesi sonrası Arkeopark alanında taşınan eserler, arkeolojik buluntuların ve etnografik eserlerin sergilendiği Müze ile Yukarı Şehir'deki İç Kale bölgesinin doğal ve arkeolojik kalıntıları ile Hasankeyf kültürel mirasının sürekliliğinin sağlanmasına katkı verecektir.

3 Lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformlar (Self-Propelled Modular Transporters) (SPMT), gelişmiş mekanik ve elektronik teknoloji ile donatılmış ağır taşıma işleri tasarlanmış özel araçlardır. 4, 5 ve 6 akslı sistemler modüler olarak bir arada kullanılabilir. Bu araçlar manevra esnekliğine sahiptir. Hidrolik süspansiyon sistemiyle üzerindeki yükü düşey yönde teker sistemi kot farklarını, zemin deformasyonlarını vb. absorbe edebilmektedir. Böylelikle üzerindeki yüke, strok kapasitesine (pistonun en alt noktası ile en üst noktası arasında aldığı mesafeye) vb. mekanik kapasiteye bağlı tasarlanan yolda platform düzlemi değişmeksizin taşıma işlemi uzman ekibinin operatörlüğünde güvenli şekilde gerçekleştirilmektedir.

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)  
Yaklaşımı ve Metotları

**Tablo 1: Tarihi Hasankeyf yerleşiminden Arkeopark alanına nakledilen kültür varlıklarına ilişkin bilgiler**

Anıt	Dönem	Ağırlık	Taşıma Tarihi	Taşıma Mesafesi	Taşıma Yöntemi	Taşıma Süresi
Zeynel Bey Türbesi	15.yy Akkoyunlu	1159 ton	12.05.2017	1935m	SBTY*	4 saat
Artuklu Hamamı	İlk inşa 12. yy Artuklu- Onarım Osmanlı	1500 ton	06.08.2018	2950m	SBTY	5 saat
İmam Abdullah Zaviyesi	İlk inşa 12 yy. Artuklu- Onarım 15.yy Akkoyunlu	Zaviye 850 ton Minare 450 ton Eyvan 250 ton	Zaviye 10.09.2018 Minare 13.10.2018 Eyvan 19.10.2018	2400m	SBTY	4,5 saat
Orta Kapı	13 yy. Eyyubi	Üst Parça 113 ton Orta Parça 101 ton Alt Parça 123 ton	15-22.10.2018	4174m	BATY*	7 saat
Kızlar (Eyyubi) Cami Doğu ve Batı Bloğu	12.yy Artuklu	Batı Bloğu 2050 ton Doğu Bloğu 2300 ton	Batı Bloğu 14.12.2018 Doğu Bloğu 21.12.2018	5001 m	SBTY	8 saat
Kızlar (Eyyubi) Cami Kuzey ve Güney Duvarları		Kuzey Duvarı 300 ton Güney Duvarı 310 ton	26.11.2018- 04.12.2018		BATY	
Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Taç Kapı ve Çeşme)	15.yy Eyyubi	Taç Kapı 80 ton Çeşme 110 ton	Taç Kapı 02.12.2018 Çeşme 01.12.2008	5001m	BATY	8 saat
Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) Minaresi		Yüksekliği 36 m Örgüsü 132 sıra	Sökümü 09.08.2018- 19.11.2018 Kurulumu 29.11.2018- 27.05.2019		BYEATY*	10 ay
Er-Rızk Cami Minaresi	15.yy Eyyubi	Yüksekliği 42 m Örgüsü 168 sıra	Sökümü 30.10.2018- 24.04.2019 Kurulumu 01.06.2020- 23.08.2020	4680 m	BYEATY	8ay
Er-Rızk Cami Harim Duvarı		1.Parça 235 ton 2.parça 195 ton 3.parça 245 ton 4.parça 45 ton	3 parça 05-06.01.2019 4.parça 18.12.2019		BATY	8 saat
Er-Rızk Cami Taç Kapı ve Giriş Bölümü		1550 ton	16.12.2019		SBTY	8 saat

\* SBTY: Strüktürel bütüncül taşıma yöntemi, BATY: Bloklara ayırarak taşıma yöntemi, BYEATY: Birim yapı elemanlarına ayırarak taşıma yöntem

## Sonuç

Taşınmaz kültür varlıklarının yerinde korunması esas olup, varlıklarını sürdürmeleri için başka bir koluma taşıma, koruma ilkeleri açısından en son seçenek olarak değerlendirilmektedir. Tarihi, kültürel, sosyal ve toplumsal bir sorumluluk içinde kültürel mirasın korunması çalışmaları, günümüz koruma yaklaşımı ve ilkeleri çerçevesinde planlanmaktadır. Proje ve uygulama süreci ilgili tüm kamu kurumları, ulusal ve uluslararası koruma uzmanları, özel sektör ve bilim insanları ile birlikte, yerel idarelerinde yer aldığı tüm paydaşlarla değerlendirmeler yapılarak yürütülmektedir. İlisu Barajı ve HES Projesi rezervuar alanında ve sudan doğrudan etkilenen Hasankeyf anıtlarının da öncelikle mevcut yerinde, su altında korunması seçeneği öncelikli irdelenmiş, yapım malzemesi, tekniği ve mevcut korunmuşluk durumları, zemin özellikleri, sudan kaynaklanacak tahribatlar gibi temel etkenler ile yapılan fizibilite çalışmalarında koruma müdahalelerin yeterli olamayacağı ortaya konulmuştur.

Bu çerçevede; İlisu Barajı ve HES projesi rezervuar alanında kalan Hasankeyf Aşağı Şehir'deki sosyal ve kültürel değerleri ile birlikte sembolleşen anıt eserlerin her birinin malzeme ve yapısal durumu göz önüne alınarak koruma teknikleri belirlenmiş, mevcut konumları ve doku ilişkileri gözetilerek yeni Hasankeyf'te tasarlanan Arkeopark'a taşınarak, yeni yerinde kültürel sürekliliğinin sağlanması, mevcut yerinde kalanların su altında korunması ve Hasankeyf Müzesindeki arkeolojik eserlerinin sergilenmesi ile bütüncül şekilde ele alınmıştır.

Tüm çalışmaların verileri kayıt altına alınarak arşiv oluşturulmuştur. Hasankeyf anıtlarının mimari ve sanatsal değerleriyle birlikte deneyimlemeye olanak sağlayan anıt eserlerin taşınması, teknik ve bilimsel olarak ele alarak çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Hasankeyf'teki anıtlara uygulanan taşıyarak koruma yöntemlerinden "Strüktürel taşıma yöntemi" ilk kez ülkemizde uygulanmış, anıtların taşındığı Kültürel Yarımada'daki Arkeopark tasarımı yanında taşınan anıtların tarihi değerleri, fiziki koşulları ve taşınan mesafelerin nitelik ve ölçeği bakımından dünyada benzer koruma uygulamaları arasında özel bir çalışma olarak yer almıştır. Daha önce farklı alanlarda ülkemizde de uygulanmış olan gömü ortamı oluşturarak su altında koruma, yapı ya da yapı kalıntılarının birim elemanlarına ve bloklara ayırarak taşınma yöntemleri geliştirilerek Hasankeyf'teki her bir anıt özelinde değerlendirilerek, uygulama detayları belirlenmiştir. Bu çalışmada Hasankeyf'teki anıtların taşınmasına yönelik çalışmaların koruma yaklaşımı ve müdahale biçimlerinin temel prensiplerine yer verilerek, gerçekleştirilen çalışmaların bilim dünyası ile paylaşılması, bilimsel araştırmalarda incelenmesi, irdelenmesi ve değerlendirilmesi, ayrıca koruma-onarım tarihine katkı verilmesi amaçlanmaktadır.

## Teşekkür

Yazarlar, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna, Bilim Komisyonu üyelerine, Hasankeyf Kazı Başkanlığına, Batman Müze Müdürlüğüne, katkı vermiş bütün bilim insanlarına, ana /alt yüklenicilik yapmış bütün firmalara, katkısı olan bütün teknik personel ve işçilere teşekkürlerini sunarlar.

## Kaynaklar

### 1. Arşiv Kaynakları

DSİ arşivi, Ankara.

HSF-TŞ, (2014), Hasankeyf'te Bulunan Anıtların Taşıma ve Koruma Proje Yapımı İşi, teknik şartnamesi (DSİ ve KVMGM arşivi)

KMEP, (2008), Ilisu Barajı ve HES Projesi, Kültürel Miras Eylem Planı raporundan derlenmiştir, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008, Ankara.s.10.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) Arşivi, (2008-2018), Ankara.

KVMGM Arşivi, (2012-2015), Hasankeyf Envanterleme Çalışmaları, Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2015-2018a), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Projesi Yapımı" (Nuran Demirtaş Proje Mimarlık Ltd.), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2015-2018b), "Zeynel Bey Türbesi Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2016), "Zeynel Bey Türbesi Taşıma ve Koruma İşi" (Er-Bu İnşaat Ticaret A.Ş. Danışman Prof. Dr. Ahmet Türer raporu) "Hasankeyf'te bulunan Zeynel Bey Türbesi'nin bütüncül taşınması ile ilgili olarak yapısal sağlık izleme ve sonlu elemanlar modelleme-analiz konularında akademik araştırma ve destek projesi, Türbe ve Külliye kalıntılarının korunması değerlendirme raporu", s.8-11.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2017-2019), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (Cumhur-Alp İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018a), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (2. Etap) (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018b), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (3. Etap) (REM Mühendislik), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018c), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (4. Etap) (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM Arşivi, (2019-2021), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserlerin Taşıma ve Koruma Tamamlanması Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM arşivi, (2020-2021), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserlerin Taşıma ve Koruma Tamamlanması Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

### 2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahunbay, Zeynep (1996). *Tarihi Çevre Koruma Ve Restorasyon*. İstanbul: Yem Yayınları.

Arık, M. Oluş (2003). *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*. Ankara; Türkiye İş Bankası Yayınları.

Baluken, Yusuf (2016). *Hasankeyf Eyyubileri (630-866/1232-1462)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.

Başkan, Seyfi (2018). "Çoruh Barajları Suları Altında Kalan Tarihî Üç Camî in in Taşıma Ve Rekonstrüksiyon Uygulamaları Hakkında Bir Değerlendirme". *Vakıflar Dergisi*, (49), 187-211.

Bell, Gethrude (1911). [http://www.gerty.ncl.ac.uk/images/S\\_085b.jpg](http://www.gerty.ncl.ac.uk/images/S_085b.jpg) [Erişim Tarihi: 30.04.2021].

Burat, Osman (1973). "Pertek Baysungur Camii'nin Taşınması". *Vakıflar Dergisi*, (10), 289-298.



- Curtis, John Obed (1979). *Moving Historic Buildings*. Washington: U.S. Dept. of the Interior, Heritage Conservation and Recreation Service, Technical Preservation Services Division.
- Çetin, Cengiz (2013). "Arkeolojik Kazı Alanında Önleyici Koruma". *Orhan Bingöl'e 67.Yaş Armağanı*. Ankara. 83-102.
- Erdal, Zekai (2019). "2018 Yılı Hasankeyf Kazıları". *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (Yay. Haz.: Dr. Adil Özme), (Cilt 3), 243-245.
- Icomos Tr (b.t.) "Tüzükler". <http://www.icomos.org.tr/> [Erişim Tarihi: 30.04.2021]
- Hamamcıoğlu, Mine Turan ve vd. (2010). "İzmir, Bergama, Yortanlı Barajı Göl Sahasında Bulunan Paşa Ilıcası (Allianoi) Termal Yerleşmesi Koruma Projesi, İMO İzmir Şubesi Perşembe Seminerleri Programı 11 Kasım 2010". [https://www.imo.org.tr/resimler/dosya\\_ekler/bc416d69c9f3a1d\\_ek.pdf?tipi=2&tu-ru=X&sube=16](https://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/bc416d69c9f3a1d_ek.pdf?tipi=2&tu-ru=X&sube=16). [Erişim Tarihi:30.04.2021].
- Gabriel, Albert (1933). "Mardin ve Diyarbekir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahat Hakkında Rapor, Hasankeyf". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (1). İstanbul: Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası. 46-149.
- Gabriel, Albert (1940). *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*. Paris: E. de Boccard.
- Karul, Necmi (2011). "Tarih Öncesinden Demir Çağ'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası". *Arkeo Atlas Dergisi Özel Sayı*. İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık. 5.
- Kılıcı, Ali (1987). "Hasankeyf Vakıf Eserleri". *V. Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*. Ankara. 159-187.
- Mejia, Angel Ari Perez (2014). *An Engineering Approach for the Design of Archaeological Reburial Systems*. (Doctoral dissertation). <https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3934&context=etd> [Erişim Tarihi: 30.10.2021].
- Nardi, Roberto ve Kristian Schneider K. (2013). *Site Conservation during the Rescue Excavations*. The Packard Humanities Institute, Los Altos, California. 55-70. <https://zeugma.packhum.org/pdfs/v1ch02.pdf>. [Erişim Tarihi: 30.10.2021].
- Nasıroğlu, Mehtap (2019). "Hasankeyf İmam Abdullah Camii ve Zaviyesi Vakfı (16-18. Yüzyıllar)". *Vakıflar Dergisi*, (52), 59-73.
- Özdoğan, Mehmet (2015). "Barajlar ve Arkeoloji". *İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Dergisi*, (70), 43-48.
- Plüss, Mark ve M. Oluş Arık (2001). *Hasankeyf*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Schneider, Peter (2012). "Research on the Rizk Mosque of Hasankeyf: al-'Adil Sulayman and the Building Activities during his Reign". *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes Année*. 127-146. [https://www.persee.fr/doc/anatv\\_1013-9559\\_2012\\_act\\_25\\_1\\_1237](https://www.persee.fr/doc/anatv_1013-9559_2012_act_25_1_1237). [Erişim Tarihi: 30.04.2021].
- Sevgi, Serap ve Murat Çetin ve Mesut Yılmaz (2017). "Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi'nin Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Projesi". *Kâgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri IX Bildirileri, 05-06 Aralık 2017*. İstanbul. 10- 37.
- Şener, Yaşar Selçuk (2008). "Türkiye'de Arkeolojik Alanlarda Mozaiklerin Korunma (ma)sı: Karar, Yöntem ve Uygulama Açısından Bir İnceleme". *AIEMA Türkiye, IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Sempozyumu Bildirileri Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü, 6-10 Haziran 2007, Gaziantep, Bursa*. 191-195.

Uluçam, Abdüsselam (2005). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2004-2005 Çalışmaları*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

\_\_\_\_\_ (2010). "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi". *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. Batman. 423-455.

\_\_\_\_\_ (2013). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2010-2012 Çalışmaları*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Odak Ofset Matbaacılık.

\_\_\_\_\_ (2017). "Hasankeyf'teki Kültürel Mirasın Bugünkü Durumu". *XX. Uluslararası Orta çağ ve Türk Dönemi Kazılar ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 02-05 Kasım 2016*, (C. 1). Sakarya Üniversitesi Yay. 14- 36.

\_\_\_\_\_ (2020). "Hasankeyf Şehabiye Medresesi (Sultan Süleyman Külliyesi)". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, (5), 37-58.

Tekeli, İlhan (2000). "Büyük Projelerin Geliştirilmesinde ve Uygulanmasında Tarih Boyutu Zeugma Yalnız Değil". *Türkiye'de Barajlar ve Kültürel Miras*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. 170-172.

Tuna Numan ve Burak Belge (2011). "Tarihi Hasankeyf Kenti Koruma-Geliştirme Stratejik Planı". *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. (Cilt I). Ankara: Tarihi Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), ODTÜ. 475-493.

Tunçdilek, Necdet (1998). *Dünya Nüfus Dinamiği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayını.

WCD (2001). *Heritage at Risk 2001-2002: Dams and Cultural Heritage*. <https://www.icomos.org/risk/2001/dams2001.htm#>. [Erişim Tarihi: 30.04.2021].

Yılmaz, Mesut vd. (2019). "Hasankeyf Mardinike Külliyesi Kalıntılarının Sağlamaştırılması ve Su Altında Korunmasına Yönelik Uygulama Çalışmaları". *MASROP E-Dergi*, 13 (1), 30-51.

Yurttaş, Hüseyin (1991). *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.

\_\_\_\_\_ (2002). "Hasankeyf'de Artuklu, Eyyûbî, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri". *Türkler*, (8,). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 100-101.

Zengin, Burhan (2001). *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*. İstanbul: Kariyer Matbaacılık.

Woolfitt, Catherine (2007). "Preventive conservation of ruins: reconstruction, reburial and enclosure". *Conservation of Ruins* (ed. John Ashurst). 147-193.